

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

(əvvəli ötən sayımızda)

...Bir sözlə, Cavidin təbrincə desək, "insan olursa insanlar" kainatda sevgi, ədalətlik, bərabərlik hökm sürür. Bu isə heç bir zaman olmamışdır, bu gün də gerçək deyil və görünən odur ki, gələcəkdə də olmayacaq. Ən yaxşı halda ayrı-ayrı cəmiyyətlərdə bu olmuşdur, indi də bezi cəmiyyətlərdə az-çox var, gələcəkdə də hansısa toplumlarda olacaqdır, deyə bilərik. Ancaq yenə də Cavid ümid edir ki, ağıl insanın rəhbəri olsa, nə zaman müharibə, nə zaman sülh etməyin yerini biləcək insanlıq qalib gələcək. Başqa sözlə, qüvvəti ağıl ilə idarə etməklə digər yalançı, zərərli ideyaları aradan qaldırmaq mümkündür. O, yazırdı:

Bən derim: 'Həpsi laf, inanma saqın! Rəhbər olsun da qüvvətin, aqılın. Yeri gəldikdə sülh üçün çabala, Öylə yer var ki, hərbi alqışla. Quzu gördünmü sev, o, kın bilməz; Canavar qarşı gəlsə parçala, əz. Qüvvət üstündə varsa əqli-səlim, Sana kainat olur təslim'.

Cavide görə, ağıllı insan üçün önəmli olan "yaşatmaq" ideyasıdır, "yaşatmamaq" yox. Onun fikrincə, insanın yonulmuş heyvan, meymun hesab olunmasında müəyyən həqiqət payı olsa da, ancaq bunu tam eyniləşdirmək də doğru deyil. Çünki insanın zəkası var, ancaq bu zəkayı hansı məqsəddə xidmət etməsi məsələsi də istisna olunmamalıdır. Cavid yazırdı:

İnsan yonulmuş bir heyvan olsa da, Endiriləz hiçə ondakı zəka. O yalnız düşünməz, düşündürür də, Kaşf edər gündə bir qaranlıq pərdə. Hər gün beynində bir yıldırım çaqar, Dilsə bir anda bir cihan yıqar. İnsan pək tuhafdır, o hər şey yapar, Onda yaşatmaq da, yaşatmaq da var. 'Yaşatmam, yaşanmı' deyən səfillər Qan içən vəhşilər yolunu izlər.

Beləliklə, Cavide görə, ağıllı insan həyat və ölümün mənasını vaxtında anlamalı, heç bir şeydə ifrata varmamalıdır. Bir sözlə, insan bilməlidir ki, bəzən yaşamaq kimi, ölmək də xoşbəxtlikdir. Sadəcə, hər bir şeydə anlam olmalıdır. Cavide görə, insan ancaq böyük bir eşq üçün hər şeyi gözə ala bilər. Bunun üçün insan ali bir idealin daşıyıcısı olmalı, nəfsinə xor baxan qəhrəman olmalıdır.

Cavid bir tərəfdən hər adətin köhnəmiş, qürümüş hesab olunub atılmasının da, hər yeniliyə də mədəniyyət deyilib qəbul olunmasının da əleyhinədir. Bir sözlə, köhnə adətlərlə yeni adətlər məsələsində ifrata varmamaq üçün insan doğru seçim etmək iqtidarında olmalıdır. O, yazırdı:

Dəmin güləşməyə "əski adət" dedin, Bən şaşırıdım, bəlkə onu fərç

etmədin.

Əski olsun, bu xoş adət ən mədəni, Ən yaldızlı adətlərdən daha yeni..

Cahil-alim həp çarpışır, həp güləşir, Meydanda tək qalmaq için pənəcələşir. İnsan var ki, gülüb durukən qüvvətə, Qarşı gəlsə məcbur olur itaətə.

O, belə bir qənaətə gəlirdi ki, hər hansı təhlükələrə üstün gəlmək üçün ali dəyərlərə sahib bəşər övladı qorxusuz olmalı, mücadilə aparmalıdır. Çünki qorxu içində yaşamaq insanı da, cəmiyyəti də yavaş-yavaş öldürür.

Hüseyn Cavide görə, dünyada ən yüksək dəyərlərə sahib millətlərdən biri türklər, türk xalqlarıdır. Çünki türklər müharibədə olduğu kimi, siyasətdə, elmdə və mədəniyyətdə də hiyləgərlik nədir bilməzlər. Ona görə də, hər bəy

sarsılmaz gəncliyə aiddir".

Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Abdulla Şaiqin dünyagörüşündə isə ali mədəniyyətli insan üçün "hamımız bir Günəşin zərrəsiyik"-dir. Əslində bütün insanların bir Günəşin zərrəsi olması İnsanlıq fəlsəfəsinin təzahürüdür. İnsanlar tək bir Günəşin zərrəsi olub, müxtəlif dillərə və dinlərə bölünüb ayrı-ayrı yerlərdə məskən saldıqlarını bilməli, bir-birləri ilə savaşağı dayandırmalıdır. Şaiq yazırdı:

Hamımız bir günəşin zərrəsiyik! Hamımız bir yuva pərvərsiyik! Ayıramaz bizləri təyiri-lisan, Ayıramaz bizləri təbdili-məkan. Ayıramaz bizləri incil, Quran, Ayıramaz bizləri sərhəddi-şəhan, Ayıramaz bizləri ünmanü-mühit, Ayıramaz bizləri səhratyi-bəsit, Ayıramaz bizləri həşmətli-cibal, Ayıramaz: şərq, cənub, qərb, şimali.

Bizcə, Şaiq "İdeal və insanlıq" pyesinde də ali mədəniyyətə sahib

mədəniyyətə sahib olmasındır:

Var, ana, bu dərddə yalnız dərman, İslah etsin özünü hər bir insan. Uymasın öz içindəki iblisə, Bir yamanlıq eyləməsin heç kəsə. İnsanlığın mənasını öyrənsin, Sağlam əqlə, təmiz qəlbə güvənsin. Sənətin bu sevimli qüvvətlərə, Zülmətlərdən uzaqlaşsın bir kərə.

Şaiq başqa bir əsərində də artıq insanları real həyatda mübarizəyə səsləyirdi. Başqa sözlə, xəyallar aləmindəki "həqiqət aləm"ini obyektiv aləmdə əldə etmək üçün mübarizə aparmağı məsləhət görürdü. O, yazırdı: "Zalimləri yaşadan məzlumlardır, zülmə boyun öymək, insanlığı alçaltmaqdır, zülmə qarşı zülmə ədalətdir". Eyni zamanda, o, artıq bir məsələnin həllini sabaha ümid edərək saxlamağın deyil, həmin anda və zamanın şərtlərinə uyğun həll etməyin tərəfdarı idi. O, yazırdı: "Bugünkü məsələni bu gün həll etmək lazımdır.

dən hərərlə, həyəcanla söz açır, yazıram və sizi inandırırım ki, bunları edərkən çox səmimiyəm.

Onun fikrincə, insanın içilə Çölü arasındakı bütün təzadların bir-cə qaynağı var – Egoizm! O yazır: "Çölümün ən canlı seciyyəsi özünü istəməkdir, öz nəfsini və faydasını hər şeydən üstün tutmaqdır. Əsas bəla budur, digər təzadlar bundan doğur". Yoxsa, insanın içi çox yüksək, necib, əsil insanı duyğularla doludur; insaniyyət, haqq, Vətən və vətəndaş uğrunda mal və nəfs fədakarlığı onun ən çox sevdiyi şeylərdir. Bir sözlə, insan içində qüvvətli bir altruizm, yəni başqalarının yaxşılığını uğrunda özünü qurbanvermə eşi vardır. Ancaq insanın içi nə qədər altruistdirsə, Çölü də bir o qədər eqoistdir.

İnsanın içi ilə Çölü arasında ki bu təzadları aradaşıran Ağaoğluya görə, eqoizm və altruizm insan da sonradan əmələgəlmə xüsusiyyətlər deyil, bunlar bioloji, yəni lap əzəldən varlıqla bərabər doğulan

Azərbaycan filosofları insan, dünya və təkamül haqqında

nında yenilməslər də, siyasətdə yenilməslər. Cavid yazırdı:

Türk ordusu daim basaraq ölkələr almış, Ən sonda siyasətdə basılmış da bunalmış. İdraki sönlük başçıların qəfləti ancaq Etmiş, edəcək milləti həp əldə oyuncaq. Turana qılıcdan daha kəskin ulu qüvvət, Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət...

Cavidin fikrincə, millətin heyatında özəlliklə, elm və mədəniyyət elə bir anlayış, ünsürdür ki, bu sahədə gərülən hər iş irəliyə doğru bir addımdır. Hər kəs mədəniyyət və elmin təməlinə bir daş atmalıdır ki, gələcək nəsillər ondan qidalansın. Başqa sözlə, elm və mədəniyyətdə geridə qalmaq bir millətin gələcəyi üçün çox təhlükəlidir. Ona görə də, bir millətin savaşa da məğlub olması deyil, elm və mədəniyyətdə geridə qalması fəlakətdir. Cavid Əmir Teymurun dilindən yazırdı: "Bununla bərabər yapıqlarımız hiç bir şey deyil. Bu, yalnız mədəniyyətə doğru, bir addım, gələcək üçün bir başlanğıcdır. Bizim başladığımızı gələcək nəsil ikmal etməli. Yalnız beş-on şəhər deyil, bütün məmləkət tərəqqi və gözəlliklər üçün birer nümünə olmalı. Əvət, biz təməl daşı atıyoruz. İşte bu təməl üzərində möhtəşəm binələr qurmaq və bu şüarı çiçəkləndirmək... ancaq yeni nəsle, ancaq

insan, yəni insanlıq məsələsinin mahiyyətini açmağa çalışır. Burada "İnsanlıq" üçün problem oğlu "İdeal"ın "xəstə" və ümitsiz olmasıdır. Üstəlik, "İnsanlıq"ın davamçısı olan "İdeal"ın belə bir vəziyyətdə olması üçün ana rolundakı "İnsanlıq" günahkardır. Şaiqə görə mübarizənin bir tərəfində Ədalət, Səadət, Mərhəmət, Vicdan, digər tərəfində isə Şeytan, Fəlakət və Zülm durmuşdur. Şeytan özünü "İdeal"a tutaraq deyir ki, ona hər şey: maldövlət, məmləkətlər, şan-şöhrət vermişdi. Ancaq bütün bunların müqabilində "İdeal" könlünü başqasına vermişdir. Zülm və Fəlakət də Şeytanın sözlərini təsdiq edirlər. "Bu aləmdə insan insan gəmirir. Yer, göy bütün qandır, ana, qandır, qan!" deyən, İdeal insanlığa sarılaraq onlardan uzaqlaşmaq istəyir. İnsanlıqda Ədalət, Səadət, Mərhəmət və Vicdandan yardım istəyir. Vicdan İdeala diqqətlə baxaraq deyir:

Dəhşətlidir bu xəstənin əhvalı, İnsanlığın ölgün, solğun ideali! Milyon illik tarix alında zahir, Gələcək də dumanlıdır kim bilir?! Halın isə acınacaq bir haldır.

Ədalət, Səadət, Mərhəmət və Vicdan birləşərək Şeytan, Fəlakət və Zülm üzərində qalib gəlirlər. İnsanlıq bundan sevinib İdeali bunu görməyə səsləyə də, anca İdeal onu tələsməməyə çağırır. İdeala görə, bütün zülmün kökündən həll etməyin yeganə yolu hər bir insanın özü özünü islah etməsi, yüksək

amillər imiş. Hətta bu xüsusiyyətlər heyvanlarda da var. O, yazırdı: "Xülasə, canlı kainat bu iki əsas üzərində bərqərar olmuşdur. Lakin varlıqlar təkamül etdikcə altruizm xüsusiyyəti eqoizm üzərində qələbə çalır. Hətta heyvan növləri yüksəldikcə, bunun müqabilində fədakarlıq və bərabərlik kimi altruizm əlamətləri də qüvvətlənmişdir. Əksinə, altruizm xüsusiyyəti az olan heyvan növləri isə dəyişilməkdədir". O qeyd edir ki, bu iki amillə bağlı instinkt hərəkət edən heyvanlardan fərqli olaraq, şüurlu insanlar təcrübələrindən, müşahidələrindən nəticə çıxarmaq etibarilə özlərinə altruizmi inkişaf etdirməyə çalışırlar. Ancaq bezi millətlər, xüsusilə Qərb cəmiyyətləri altruizm instinktini inkişaf etdirdikləri halda, Şərq xalqları eqoizmə yuvarlanmışdır. Belə ki, Şərqdə bir şəxs milyonların arasında yaşadığı halda heç kəs ona diqqət yetirmir, təkbaşına buraxılır.

Beləliklə, insan, dünya və təkamül məsələsində birmənalı nəticələrə gəlmək mümkün deyildir. Çünki sosial-tarixi proseslərdə bu məsələyə münasibət hər zaman fərqli olmuşdur. Bizcə, insan və dünyanın təkamülündə harmoniyanın gözənilməsi mütləqdir. Yalnız bu harmoniya çərəçivəsində yüksək mədəniyyətə sahib olan insanlar və cəmiyyətlər formalaşdırmaq olar. Əgər dünya təkamül məsələsində irəli gedib getməyə üz tutursa o zaman insanlar v topluqlar təbii axarından çıxır. Eyni fikirləri insana da aid etmək olar ki, dünyanın təkamülündə qabaqlanmalıdır. Ancaq son esrlərdə biz insanın dünya ilə birlikdə təkamülünü müşahidə etmirik. Artıq insan dünyanın təkamülü inkişafını pozur və sıçrayışlar edir. Belə olduğu təqdirdə də, yüksək mədəniyyətə sahib insanlar və topluqlar formalaşsın bilmir. Ona görə də yeganə çıxış yolu insanın dünya ilə təkamülündə olmasına vacibdir.

Eyni zamanda, bir çox hallarda "mədəniyyət" anlayışı altında əslində əxlaqi dəyərlərdən uzaqlaşmaq da çox təhlükəlidir. Xüsusilə də, mövcud olan milli və dini adət ənənələrin "müasir bəşəri mədəniyyət" adı altında dəyərsizləşdirilməsi doğru deyildir. Hər bir toplumun özünəməxsus dəyərləri qorunub saxlanmalı, sadəcə burada uzlaşdırma yolları tapılmalıdır.